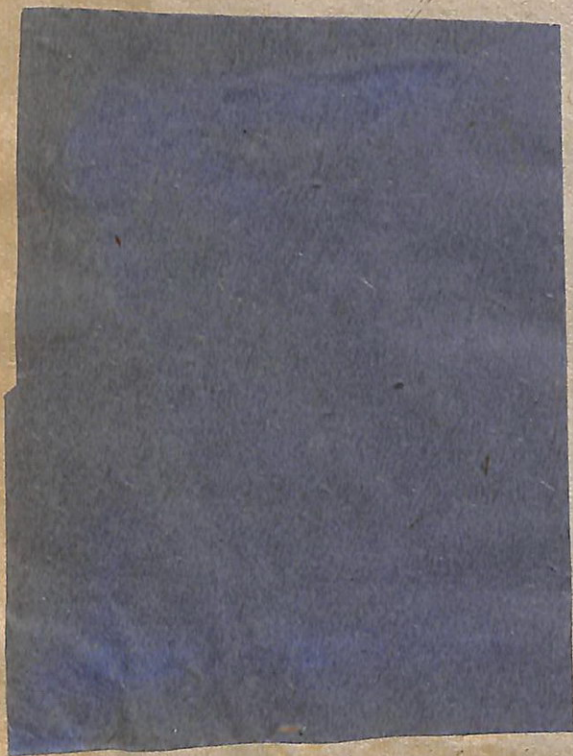

ՀԱՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՍԳՆՈՒՄ
Մ. ՇՐԵՂՑԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

L. ՄԵԼԻՔՍԵՐ-ԲԵԿ

ԴԱՎԻԹ ԱՆՀԱՂԹԻ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԼԻՆԵՆՈՒ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Առաջնատիպ «Դրական-բանասիրական հետախույզումներ»
ժողովածույի առաջին գրքից

ՀՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՏ

1 [Դավիթ Վեհապետ]

Մ-51

լրաց

9(47.925)143

Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՅ-ԲԵԿ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

ԴԱՎԻԹ «ԱՆՀԱՂԹԻ» ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԼԻՆԵԼՈՒ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ¹

1=5/5

Դավիթ անունը հայ ժողովրդի համար մի տեսակ իմաստասիրության, հայրենասիրության և արիության էմբլեմ է դարձել:

25^{րդ} որ V—VII դ.դ. մեր գրեթե բոլոր փիլիսոփաները հայտնի են Դավիթ անունով, այն էլ բոլորը «Անհաղթ»: Օտարերկրյա զավթիչների դեմ դարեր շարունակ մարտնչող հերոսական հայ ժողովուրդն իր մարմնացումն է գտել անմահ Դավիթ Սասունցի վեպի մեջ: Վերջապես, XVIII դ. 20-ական թվականներին Պարսկաստանի և Տաճկաստանի լծի դեմ պայքարող հայ կտրիճների սխրագործություններն իրենց արտահայտությունն են գտել քաջարի Դավիթ-բեկի էպոպեայի մեջ:

Դավիթ Սասունցու հազարամյա հորելյանի տոնակատարությունը շատ և շատ նպաստեց հարուստ և արժեքավոր գրականության ստեղծման հայ ժողովրդական վեպի շուրջը: Դավիթ-բեկի խնդրով զբաղվողներն ևս ի վիճակի եղան արժեքավոր ուսումնասիրություններով նպաստելու համապատասխան կինոֆիլմ և օպերա ստեղծելու համար: Վերջապես Դավիթ Անհաղթն ևս ունեցավ մեզանում սովետական շրջանում իր մասնագետ ուսումնասիրողները հանձինս Հ. Մանանդյանի և Վ. Չալոյանի: Սակայն կասկածելի է, որ հայագետներից կամ վրացագետներից որևէ մեկը հանձն առնե՞ր զբաղվելու այնպիսի մասնավոր խնդրով, որ մեր թիմայի նյութն է կազմում, այն է՝ Դավիթ «Անհաղթի» վրաստանում լինելու հարցի շուրջը, որ ամփոփումն է

¹ Կարգադրած է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի գիտական սեփական 1945 թ. հոկտեմբերի 31-ին:

տարիների ընթացքում որոշ ուղղությամբ մեր կատարած պըր-պտումների, ինչպես և՛ այլ և այլ ճանապարհներով կուտակած դի-տողությունների:

* * *

Եվ, որ, սկզբից և եթ կարևոր է նշել, երկու հանգամանք զրդիչ կամ շարժառիթ են հանդիսացել այսպիսի թեմայով հար-ցադրմանը:

Նախ, ի նկատի ունենք 'XV դ. իմաստասեր Առաքել Սյու-նեցու կարևոր ցուցմունքը Դավիթ Անհաղթի՝ Հայաստանում ունեցած գործունեության տարօրինակ վախճանի և Վրաստան փախչելու մասին:

Երկրորդ, ի նկատի ունենք ակադ. Ն. Մառի մի դիտողու-թյունը վրացական աշխարհի հետ Դավիթ Անհաղթի ունեցած կապի մասին:

1. Առաքել Սյունեցին Դավիթ Անհաղթի Սահմանաց գրքի լուծմունքի կամ մեկնաբանության մեջ՝ խոսելով Դավթի վերա-բերյալ՝ նշում է հետևյալը.—

«Որպես [Մովսէս] բազում վիշտս կրեաց յԻսրայելի, այս-պէս և Դավիթ ի Հայոց նեղութիւն և հարուածք և վէրք:

«Թէ վասն է՞ր ոչ արդիւնացան իմաստք [Դաւթի] ի Հայս... [և] թէ վասն է՞ր ոչ արդիւնաւորեցան բանք նորա ի Հայս: Եւ այս վասն չորս պատճառի: Նախ՝ զի յետ վարդանանց պատե-րազմն դառնացեալք էին հայք և ամենայն բանք յաչաց նոցա ելած էր վասն աւերութեան աշխարհիս և կատարման իշխանացն: Երկրորդ՝ զի ոչ զոյր ուսումնական, այլ ամենեքեան զհետ մարմնոյ մոլորեալք էին և յագահութիւն աշխարհիս: Երրորդ՝ զի անզգամք էին յանդիմանեալք ի նմանէ. անարգեցին զնա և զբանս նորա. և հաբեալ վիրավորեցին զնա. և նա գնացեալ ի Վիրս և անդ կացեալ վախճանեցաւ և ին՝¹

¹ Գիրք սահմանաց սրբոյն Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի հայոց իմաս-տասիրի, շարադրեալ ընդգէմ իմաստակ պիտոնացւոց, որք ուրանային զէաւթիւն իմաստասիրութեան և յետ ժամանակի արարեալ լուծումն սորին հոգեշահ մեկ-նութեամբ տեսաւ Առաքելի եռամեծ վարդապետի աշակերտ սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյ. Մաղրաս, 1797, էջ 169, 172:

2. Դեռևս H. F. Neumann 1829 թ.¹ նշեց, որ Περὶ ἐρμηνείας-ի հայերեն տեքստում գոյություն ունի մի տարօրինակ բառ «թակն», որ հունարեն μῦς-ի հոմանիշը պիտի լինի:

Ապա 4 տարուց հետո՝ 1833 թ.² Վենետիկի Մխիթարյան-ները լույս ընծայեցին Դավիթ Անհաղթի երկերը, որ «Պեւի ար-մէնիաս»-ի տեքստում, ի միջի ալուր, կարդում ենք.

«Յաղագս բանի.

Բան

«... Դանդի և ոչ ներ թակն, ակն նշանական, այլ ձայն է այժմ միայն:

Մեկնութիւն

«Դարձեալ վերստին կամի ասել, եթէ առասուրթեան մասունք ոչինչ նշանակին զատուցեալք ի միմեանց, քանզի եթե ոչ նշանականք յայտ է՝ եթէ ոչ ճշմարտեն և ոչ ստեն: Եւ ցուցանէ յումեմնէ կենդանոյ՝ որ կոչի թակն. քանզի զնորա եթէ զնախասական տառն ի բաց բարձցես, մնացէ ակն, այլ ոչ ևս զնոյն նշանակէ՝ զոր հանդերձ տառիւն այնուիկ նշանակէր. քանզի թակն ասելով՝ տեսակ իմն անբան կենդանոյ նշանակէ, իսկ ակն ոչ ևս տեսակ կենդանոյ, այլ մասնիկ իմն բանաւոր կամ անբան կենդանոյ, որոյ և պատահեաց: Ահա ուրեմն ներ թականս՝ ակնս ոչ ինչ նշանակէ, այլ ձայն է միայն, իբր այն եթէ հնչումն աննշանական»:²

Դավիթ Անհաղթի այս խոսքերն ամփոփում է XIII դ. բանաստեղծ և իմաստասեր Հովհաննես Երզնկացին կամ Ծործորեցին (Պլուզը).

«Որպէս զայն կենդանի, որ կոչի թակն, զոր թէ զմի վիրն առնու ոք յետ, նա նշանակէ ակն»:³

¹ Karl Friedrich Neumann, Mémoire sur la vie et les ouvrages de David Philosophe arménien de V-e siècle de notre ère et principalement sur ses traductions de quelques écrits d'Aristote: „Nouveau Journal Asiatique“, 1829, p. 142.

² Կորիւն վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենադրութիւնք, Վենետիկ, 1833, էջ 505—506:

³ Նոր Հայկազեան բառարան, I, Վեհ., 1836, էջ 793:

Մտցնելով այս բառը նոր Հայկադյան բառարանի մեջ՝ Մխիթարյանները Neumann-ի ազդեցությամբ մեկնաբանեցին այն իբրև հոմանիշ հունարեն «μυς»-ի, «կենդանի ինչ անյայտ կամ կեղծեալ վասն օրինակի որ ի յունական է մուկն»:¹ Իսկ Առձեռն բառարանը մեկնաբանեց. «Թակ (մկան պէս կենդանի մը»:²

Ակադ. Ն. Մառը՝ հաշվի առնելով նախորդ գրականության տվյալները՝ հարց դրեց. Но почему Давид Непобедимый, точнее армянский переводчик Аристотеля употребляет в качестве наглядного примера это никому из армян неизвестное слово, столь близко родственное с грузинским»:³

Եվ այս մի բառը բավական էր, որպեսզի Ն. Մառը նշեր «близость Давида Непобедимого, вернее армянского переводчика Пері έρμενεύας к грузинскому миру»:⁴

Ն. Մառի հետևողությամբ ևս Հ. Աճառյանը ընդունեց, որ «թակն մի անձանոթ անասուն է», որ համապատասխանում է «վրաց თაგუ բագու» բառին մկան իմաստով:⁵

Սակայն վերոհիշյալ հարգելի գիտնականները աչքաթող են արել մի կարևոր հանգամանք, այն է, որ հայերենում գոյություն ունի «թակարդ» և «թակարթ» բառը, անկասկած, «թակ» արմատից կազմված, որ նշանակում է «որոգայթ կամ վանդակաձև առարկա՝ անասուններ և մասնավորապես մկներ բռնելու համար»,⁶ որի հոմանիշն է հայերենում, վրացերենում և տաճկերենում գործածվող «խափանգ», «խափանգի» և «kepenk» բառը:⁷

Հետևապես, դեռևս քննության կարգում է «թակ» բառի ծագ-

¹ Ibid.

² Առձեռն բառարան, Վեն., 1865, էջ 317.

³ Н. Марр, Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI—XII в. *Записки Вост. Отд. рус. Арх. О-ва*, т. XIX, 1909, стр. 95, прим.:

⁴ Ibid., նաև Н. Марр, О яфетическом происхождении баскского языка: „Известия Академии Наук“, 1920, стр. 141; N. Marr, Origine japhétique de la langue basque: сборник „Язык и литература“, I, 1926, стр. 233.

⁵ Հր. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, II, 1095—1096.

⁶ Ստ. Մախաւեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, II, 1944, էջ 77.

⁷ Ibid., 253:

ման խնդիրը, քանի որ նրա լուկ վրացերեն (և ոչ թե ընդհանուր գործածություն, ասենք՝ «հարեթական») սուբստրատի մնացորդ) լինելը կասկածելի է:

Բայց և այնպես, անկախ այս «թալ»-ի վրացերեն բառ լինել-չլինելուց, Առաքել Սյունեցու ցուցմունքը Դավիթ Անհաղթի Վրաստանում ապաստանելու մասին հատուկ հետազոտություն արժանի է:

Արդ հարց է ծագում՝ ռ Դավիթ «Անհաղթ»-ին ի նկատի ունի Առաքելն իր լուծմունքի մեջ:

Այստեղ տեղին կլիներ մի մեջբերում բերել հանգուցյալ Կարապետ եպ. Տեր-Մկրտչյանի մի հետազոտությունից, ուր պատկերավոր կերպով բացատրված են Դավիթ Անհաղթի կամ Դավիթ «Անհաղթ»-ների առաջացման հանգամանքները հայոց մեջ. «[VI դարում] սկսվում է մի նոր հոսանք դեպի Հունաստան, բայց ոչ, ինչպես V դարում՝ ս. Գիրք և եկեղեցական հայրերի գրվածքներ թարգմանելու, այլ արտաքին գիտություններ ձեռք բերելու նպատակով: Թարգմանվում են նույն ժամանակ հունաց մեջ ամենից ավելի ընթացիկ նոր պղատոնական դպրոցի վերջին շառավիղների և վերակենդանացող Արիստոտելի ու նրա մեկնաբանների գրվածքները և հայերը շուտով ունենում են իրենց անհաղթ փիլիսոփան, որ ամենայն հաջողությամբ վիճում է հույն իմաստասերների հետ և բոլորին լուսնում»:¹

Կասկածից դուրս է, որ «անհաղթ» հորջորջումը վերաբերում է իմաստասիրության կամ փիլիսոփայության բնագավառում գործող դեմքերին: Իսկ այդպիսի Դավիթներ գոնե V—VI դ.դ. միջոցին առնվազն 6-ն է եղել, չհաշված հույն-բյուզանդացիներին:

«Наиболее характерные продукты школы эллинистов—философские трактаты—приписываются разным авторам,—նշում էր այս առթիվ դեռևս 1915 թ. Ն. Ադոնցը, և ապա շարունակում.—Чаще всего упоминается имя философа Давида Непобедимого. С его именем связаны переводы не-

¹ Կեիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ յուղղափառ և ս. հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ, հրատարակութիւն Կարապետ եպիսկոպոսի, էջմիածին, 1914, էջ XCVIII.

которых трудов Аристотеля и Толкования на них, перевод „Введения“ Порфирия и „Толкование“ его, трактат об „Определении философии“. Последний труд, а также „Толкование“ Порфирия имеются на греческом языке под именем Давида (изд. Ad. Busse, Берлин, 1904). Не подлежит сомнению, что у армян были, по крайней мере, два философа, носивших это имя: Давид из области Арк, от которого сохранились кое-какие фрагменты (изд. Миабаном, в журнале „Арарат“, 1903, Эчмиадзин), и известный диофизит Давид из Багавана, в половине VII в. Кроме того, упоминаются Давид из Нергина и Давид Кертох. Выяснение личностей армянских Давидов, в их отношении к византийскому Давиду, составляет задачу, подлежащую еще разрешению“.¹

Այժմ մի առ մի հիշատակենք V—VII դ.դ. ընթացքում անուն հանած հայ իմաստասեր քերդողներին, որոնք Դավիթ անունն են կրում, նույնիսկ «Անհաղթ» կոչվելով:

Առաջին Դավիթը՝ դա Մովսես Խորենացու (Պատմ. հայոց I, 6) հիշատակած Ուրարտուի աշակերտ և «փիլիսոփայութեամբ վարժեալ» «ոմն Դաւիթ»-ն է, Գորգի և Բանանի ժամանակակիցը, գուցե և ընկերակիցը, որին, հավանական է, ի նկատի ունի և Դրիգոր Մազիսարոսը, երբ նշում է. «զգիրս Ողոմպիոդորոսի, զոր Դաւիթ յիշատակէ»:²

Երկրորդ Դավիթը՝ դա VI դ. կեսերին գործող Դավիթն է, ներգրնացի կամ Հերտանեցին:

Երրորդ Դավիթը՝ դա VI կամ VII դ. սկզբներին գործող Դավիթ քերդող կամ քերականն է, Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականի»-ի (Τήχυν γράμματικῆ) Թարգմանողը և մեկնիչը:

Չորրորդ Դավիթը՝ դա հրկարնակ Դավիթն է, Բագվանցի կամ Բագրևանդացին, որ բյուզանդական Կոնստանդին II կայսեր (641—668) հրամանով Կ. Պոլսից Հայաստան էր եկել Դվինի

¹ Н. Адонц, Армянская литература: „Новый энциклопедический словарь Брокгауз-Ефрона“, т. III, столб. 646.

² Դրիգոր Մազիսարոսի Թղթերը, հրատ Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 66:

648—649 թ.թ. եկեղեցական ժողովին մասնակցելու, որ տեղի ունեցավ Ներսիս Իշխանցու կաթողիկոսի (641—661) և Թեոդորոս Ռշտունու (641—658) ղեկավարությամբ:

Հիմնեքորդ Դավիթը՝ դա Դավիթ Տարոնեցին է, Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ծննդեան Տեառն» ճառի թարգմանիչը Համադասյ Մամիկոնյան Կյուրապաղատի օրով (656—659):

Վեցեքորդ Դավիթը՝ դա Դավիթ Հարքացին է, որ հայտնի է իբրև հեղինակ բազմաթիվ դավանաբանական երկերի, որոնցից մեկը գրված է Անաստաս կաթողիկոսի (661—666) հրամանով, մի ուրիշը Աշոտ պատրիկի (685—690) խնդրով և այլն, հետևապես նա VII դ. երկրորդ կիսի գործիչ է:

Այս Դավիթներից միմիայն մեկն է երկաթնակ (դիոֆիդիտ)-քաղկեդոնիկ, այն է Դավիթ Բազվանցի կամ Բազրեանդացին: Բոլոր մնացածները միաբնակ (ժոնոֆիդիտ)-հակաքաղկեդոնիկներ են: Թեև սրանցից զատ ուրիշ Դավիթներ էլ կարող էին լինել նույն V—VII դ.դ. ընթացքում, որոնք «հաշվառման» չեն արժանացել:

Դավիթ իմաստասեր-քերդողների կյանքով և գրական գործունեությամբ հետաքրքրությոնը գիտական գրականության մեջ սկսվում է դեռևս XIX դ. 20-ական թվականներից և ապա շարունակվում նույն դարի երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը. K.-F. Neumann (1829), V. Rosé (1886), C. F. Conybeare (1892), Ad. Busse (1892, 1904), Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (1902), Հակոբ Մանանդյան (1904, 1926), Գարեգին Հովսեփյան (1907), Վ. Զալոյան (1941-ից սկսած) և այլն՝ ահա ոչ լրիվ ցուցակը այն մասնագետների, որոնք այսպես թե այնպես նպաստել են խնդրի լուսաբանման-ուսումնասիրությանը:

Դեռևս 1907 թ. մի տեսակ փորձ է արվել Դավիթների հետ կապված գրական գործերի ունիֆիկացիայի ըստ 4 բնագավառի.

I. Իմաստասիրական գրվածքներ (Philosophische Schriften).

1. Դաւթի եռամեծի և անյաղթ փիլիսոփայի ընդդէմ առաքելութեանց չորից Պիւռհոնի իմաստակի և սահմանք և տրամատութիւնք իմաստասիրութեան, 2. Դաւթի եռամեծի փիլիսոփայի Ներգինացւոյ վերլուծութիւն ներածութեան Պորփիրի, 3. Ստորոգութիւնք Արիստոտէլի թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթէ,

4. Պէրիարմենիաս Արիստոտէլի թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթէ, 5. Դաւթի անյաղթի փիլիսոփայի մեկնութիւն չորեքտասան գլխոց Արիստոտէլի ի վերլուծականն, 6. Նորին Դաւթի փիլիսոփայի առածք հինգ, 7. Նորին վասն բաժանման, 8. Ընդ այսոսիկ և առաջիկայ բանս իմաստնոյս, 9. Գիրքս իմաստասիրաց արտաքնոց առասպելաբանութեան արարեալ Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի, 10. Դաւթի Հարքացւոյ և փիլիսոփայի ուր յիմաստասիրական և յիմաստասիրելի հարցուածս:

II. Աստվածաբանական գրվածքներ (Theologische Schriften). 1. Ներբողեան ի ս. խաչն աստուածընկալ, 2. Ծնայ առանց հօր, 3. Իմաստութիւն Դաւթի քերթողի, 4. Դաւթի Հարքացի ասէ, 5. Դաւթի Հերտանեցւոյ վասն իւղոյն զոր արար Մովսէս, 6. Ի դէմս որդւոյ ասացեալ, 7. Դաւթի անյաղթ վարդապետի հայկազնի գովեստ ներբողական ի ս. եկեղեցի յերուսաղէմ, 8. Յառաջաբանք սաղմոսաց, 9. Գիրք էակաց:

III. Քերականագիտական գրվածքներ (Grammatische Schriften). 1. Յաղագս քերականին սլաոնառ, 2. Քերականութիւն Դաւթի, 3. Պիտոյք:

IV. Թարգմանություններ (Übersetzungen). 1. Ներածութիւն Պորփիրի, 2. Ստորոգութիւնք Արիստոտէլի, 3. Պէրիարմենիաս, 4. Յաղագս առաքինութեանց, 5. Պատմութիւն յաղագս աշխարհի, 6. Նկատումն Արիստոտէլի:¹

Ընդամենը 28 երկ, ուր, սակայն, բաց են թողնված «Դաւթի փիլիսոփայի Յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի» (հրատ. Կ. Պոլիս 1801) և մի շարք դավանաբանական երկեր («Արարատ», 1906 թ., էջ 261—272):

Համաձայն ակադ. Հ. Մանանդյանի հետազոտության, «Դաւթի Անհաղթին վերագրված իմաստասիրական մեկնությունները ոչ միայն բոլորն էլ թարգմանություն են հունարենից, այլ և տարբեր ուղղության և տարբեր հեղինակների ու թարգմանների գործ են և ծագել են դավանաբանական վեճերի ժամանակ կրոնական տարբեր միջավայրերում»: Ընդամենը, «մի մասը

¹ Տես՝ David der Philosoph [„Berner studien zur Philosophie und ihrer Geschichte“, Band LVIII], Bern, 1907, SS. 6—8:

ներանցից թարգմանված են միաբնակ հայերի, իսկ մյուս մասը՝
 երկաբնակ հայերի միջավայրում»¹

Անտարակույս, միաբնակների շրջանում պիտի թարգման-
 վեին Արիստոտելյան երկերը, իսկ երկաբնակների միջավայրում՝
 նոր պղատոնական գրվածքները և մեկնությունները: Եվ ահա «այդ-
 մեկնություններից նոր պղատոնական մեկնիչի Դավիթ աշխատու-
 թյուններն են», ըստ Հ. Մանանդյանի, «Սահմանքը» կամ «ավելի
 ճիշտ «Հառաջաբանը» և «Պորփյուրի ներածության վերլուծու-
 թյունը», մինչդեռ մյուս մեկնությունների հեղինակներն անո-
 րոշ են և վիճելի»²

Ըստ Վ. Չալոյանի, Դավիթ Անհաղթը VI դարի փրիսոփա
 է, Աղեքսանդրյան դպրոցի ներկայացուցիչ, նոր պղատոնական,
 որ Հուստինիանոս II կայսեր հրամանով Աղեքսանդրյան դպրոցը
 փակվելուց հետո Հայաստան վերադարձավ և այնտեղ սկսեց
 գործել³

Վերջերս Դավիթ Անհաղթի առեղծվածին անցողակի կեր-
 պով անդրադարձավ պրոֆ. Շ. Նուցուբիձեն հարց հարուցելով՝
 „не является ли Давид Анахт 14-ым сирийским отцом, при-
 ехавшим в Грузию из Сирии, где он имел тесную связь с
 грузинами, что отразилось, по свидетельству Н. Я. Марра,
 даже в грузинских оборотах и терминах его переводов
 Аристотеля“⁴:

Վերևում մենք արդեն արտահայտեցինք մեր վերաբեր-
 մունքը դեպի Ն. Մառի տեսակետը, որով լուկ մի բառի գործա-
 ծություն հիման վրա Դավիթ Անհաղթը վրացական աշխարհի հետ
 էր կապվում: Իսկ Շ. Նուցուբիձեն ավելի հեռուն գնաց, երբ նշեց
 Դավիթ Անհաղթի «սերտ կապը վրացիների հետ», որ իբր թե
 իր արտացոլումն է ստացել Արիստոտելի թարգմանություն մեջ

¹ Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները
 [«Աղգայի Մատենադարան»], Վիեննա, 1926, էջ 15:

² Ibid., 22:

³ „Под знаменем марксизма“, 1941 г., № 5, стр. 134—138.

⁴ Մ. Нуцубидзе, Тайна Псевдо-Дионисия Ареопагита: Известия
 Института языка, истории и материальной культуры имени акад. Н. Я.
 Марра*, XIV, Тбилиси, 1944 (и, отдельно—16. 1942), стр. 44.

դործածվող «վրացական դարձվածքներում և տերմիններում», որ, իհարկե, չի համապատասխանում իրողությանը:

Սակայն Շ. Նուցուբիձեի հարցադրման մեջ կա և «ռացիոնալ հատիկը», որով նա աշխատում է Դավիթ Անհաղթի գործունեությունը կապել այսպես կոչված «ասորի հայրերի» ժամանակաշջանի և միջավայրի հետ, որ թեև կասկածելի է, բայց լույս է սփռում մի ուրիշ Դավթի գործերակերպի նկատմամբ, որ, ըստ մեր հետազոտության, ոչ թէ «ասորի հայրեր» կոչված խմբի գազակիցը պիտի լիներ, այլ գլխավոր մասնակիցներից մեկը:

*
* *

«Ասորի հայրեր» անվամբ հայտնի են եկեղեցականներ, թվով 13, որոնք VI դարում Ասորիքից Վրաստան (Քարթլ-Կախեթ) են մուտք գործել, ինչպես ընդունված էր, պարսից շնորհիվ խախտված քրիստոնեությունը վերակենդանացնելու և հաստատելու նպատակով:

Այս «ասորի հայրերի» մասին գիտական գրականության մեջ կա 2 տարբեր կարծիք: Ըստ մեկի, ավանդականի, որին հանգուցյալ ակադ. Իվ. Զավախիշվիլին և Գ. Փերաձեն¹ հարեցին, դրանք երկաթնակ (դիոֆիդիտ)-քաղկեդոնիկներ էին, որ Ասորիքից եկել էին Վրաստան քաղկեդոնիկ դավանությունը վերահաստատելու նպատակով¹ Ըստ մյուս տեսակետի, որի արտահայտիչը Կ. Կեկելիձեն է, դրանք ոչ թե ասորիներ են եղել, այլ բնիկ տեղացիներ՝ վրացիներ, որոնք Ասորիք և առհասարակ Արևելք են գնացել ուսումնս ստանալու նպատակով և ապա վերադարձել իրենց հայրենիքը. նրանք եղել են թվով ոչ թե 13, որ Քրիստոսի և 12 առաքյալների թվի նմանողությամբ է հետագայում ներկայացվել, այլ ավելի՝ առնվազն 17, որոնք եկել են արևելյան Վրաստան ոչ թե միանվագ, այլ առանձին-առանձին լամբերով և տարբեր ժամանակ՝ սկսած 519 թ. և մինչև 545 թ., այն էլ ոչ թե երկաթնակ (դիոֆիդիտ) կամ քաղկեդոնիկ դավանությունը վերահաստատելու, այլ ընդհակառակը՝ միաբնակ (մո-

¹ Իվ. Զավախիշվիլի. Վրաց ժողովրդի պատմությունը, I, գ. հրատ., Թբ. 1928, էջ 324—347. նաև՝ G. Pheradze, Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, Gotha, 1927, SS. 37—40. հմմտ. Լ. Մեխրեբ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, Երևան, 1934, էջ 97:

նոֆիզիտ) կամ հակաքաղկեդոնիկ լինելու պատճառով 519 թ.¹ սկսած հալածանքներից փախչելու հետևանքով և այլն։¹

Պրոֆ. Կ. Կեկելիձեի հետազոտության նշանակալից և սրամիտ եզրակացությունները զալիս են նպաստելու Դավիթ «Անհաղթի» Վրաստանում ապաստանելու առեղծվածի լուծմանը՝ «ասորի հայրերի» նույն Վրաստանում ապաստանելու առեղծվածի կապակցությամբ։ Առեղծվածի լուծմանը հիմնականում նպաստում է այն հանգամանքը, որ «ասորի հայրերի» շարքերում կա մեկը, որ Դավիթ անունն է կրում և բոլոր մնացածներից խիստ տարբերվում է իր ամեն մի քայլափոխումով, ուր բացարձակապես հայկական միջավայրից բխող սպեցիֆիկան է երևան գալիս։

Այժմ դիմենք այդ սպեցիֆիկայի քննման։

Զուգընթաց՝ մի քանի հարցի ևս պատասխանենք։

1. Ո՞րտեղից են գալիս «ասորի հայրերը»։ Անկասկած, Սիրիա-Պաղեստինայի

2. Ո՞ր ճանաչարհով են նրանք գալիս Վրաստան։ Via armeniaca։

3. Ե՞րբ են գալիս հարավից։ Մոտավորապես 520—545 թ.թ. միջոցին։

4. Ո՞ւր են մուտք գործում նրանք և ապա գործում ցմահ։ Արևելյան Վրաստանում՝ կեսը Քարթլիում, կեսը Հերք-Կախքում (Հերթ-Կախքում)։

5. Նրանց անունները։ Քարթլիում հաստատվածներից՝ Հովհան Զեղազնեցի (Իոանն Զեղազնելի) և կից Եղիա կամ Էլիաս սարկավազը (Իլիա դիակոնի), Իսե Ծիլկանեցի (Ծիլկնելի), Շիո Մզկիմեցի (Մզկիմելի) և կից Էվազը, Իսիդոր Սամթավացի (Իսիդոր Սամթաֆեցի), Պիրրոս Բրեթեցի (Բրեթելի), Միքայել Ուլումբոյեցի (Միխելի Ուլումբոելի), Թադեոս Ստեփան-

¹ Կորն. Կեկելիձե, Ասորի գործիչների Քարթլի գալու հարցի մասին. Գուգուր-պատմական պրոբլեմ (վրացերեն)՝ «Թ. համալսարանի Տեղեկագիր», VI. 1926, էջ 82—107. հմտ. 2-й краеведческий съезд Черноморского побережья и Зап. Кавказа 25/IX—5/X 1925 г. Постановления и резолюции. Батум, 1925, стр. 34. նաև՝ Լ. Մելիքեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, Նրևան, 1934, էջ 96—97։

Ծմինդեցի (Ստեփանծմինդելի). ընդամենը $7+2=9$ հոգի: Հերթ-Կախքում (Հերթ-Կախեթում) հաստատվածներից՝ Դավիթ Գարեջեցի (Գարեջելի) և կից 2 աշակերտներ—Դոդո և Լուկիանոս (Լուկիանէ), Անտոն միայնակյաց (Մարտոմղոփելի), Արիբոս Նեկրեսեցի (Նեկրեսելի), Ստեփան Խիրսեցի (Ստեփանե Խիրսելի), Հովսեփ Ալավերդցի (Իոսեփ Ալավերդելի), Ջենոն Իղալթոյեցի (Իղալթոնելի). ընդամենը $6+2=8$ հոգի, իսկ բոլորը միասին՝ 17:

Հերթ-Կախք կամ Հերթ-Կախեթ եկողներից էին, ի միջի այլոց, ինչպես տեսնում ենք, Դավիթ Գարեջեցին իր աշակերտներով և Անտոն միայնակյացը կամ Մարտոմղոփելին (Մարտոմղոփելին), որոնց մասին նույնիսկ տեղեկություն կա, որ նախքան Հերթ գալը նրանք մի ժամանակ (520—545 թ.թ.) Հայաստանումն են եղել:

Բայց ի՞նչ էր այդ ժամանակ ներկայացնում իրենից Հերթ-Կախեթը:

—Կիսանկախ կուսակալություն (քորիկոզություն թե՞ էրիսթավություն) իր կենտրոնով, որի անունը «Բոստան-քալաքի» այլ կերպ չի կարելի մեկնաբանել, բայց եթե դոց. Սուրեն երեմյանի սրամիտ կոնյակտուրան ընդունելով՝ իբրև իրանահայկական ուտան-ֆաղաֆ,¹ այսինքն ֆեոդալական իշխանության կենտրոն (curtis dominicalis):

Ընդ սմին կարևոր է նշել և այն, որ այն վայրը, ուր Դավիթ Գարեջեցուն վիճակվում է գործել և իմաստասիրությունը դրադվել, հնում կոչվելիս է եղել հայկական անունով «Տվարածատափ», այսինքն տ[ա]վար ա[րա]ծ[ե]լու տափ իմաստով, որ հիշված է Գեորգ (Գիրորգ) Սուրբլեռնեցու կամ Աթոնեցու (X դ.) վարքի մեջ² և հիշեցնում է Անանիա Շիրակացու (VII դ.) «Աշխարհացոյց»-ի մեջ նշած Տուրուբերանի «Տուարածատափ»³ ॥

¹ С. Т. Еремян, Феодальные образования Картли в период марзбанства (532—627) (Тезисы диссертации на степень кандидата наук), изд. Акад. Наук СССР, [Ленинград, 1935], стр. 2.

² Աթոնի Իվերոն վանքի 1074 թ. ձեռագիրն ազգանիւրով, վրացերեն, Թբ. 1901, էջ 291:

³ Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացույ, հրատ. [Արսէն վ. Սիւրեան], Վենետիկ, 1881, էջ 31:

|| «Տուրաժատափ»¹-ը: Դա ձմեռային արոտատեղերի վայրն է, որ ղինվորական քարտեզներում Тауротапа-ի է վերածվել, այժմյան Ղարաբաղ կայսրանից դեպի հյուսիս-արևելք:

Սրանից մոտ է եղել գտնվելիս IX դ. վրաց պատմիչ Արսեն Սափարացու հիշատակած «հայոց (Սոմխեթի) ձորը»,³ համբնշովանի (հուն. «համբրեն») կից, որ մինչ Ալազան և Խորի գետերի միախառնման կետն է համնում,—ուր մի ժամանակ ապաստան էին գտնում քաղկեդոնիկների հալածանքներից փախչող հայ միաբնակները, նույնիսկ բորբորիտները, և այդ պատճառով էլ Հերեթի այս մասը հայոց անունով էլ այդպես կոչվել է:

Իսկ մի այլ աղբյուրի, այն է՝ XI դ. անանուն հեղինակի կազմած «Վրաց մատյան»-ի վկայությամբ, այս վայրը մինչ X դ. բացարձակապես միաբնակ (մոնոֆիզիտ) դավանության հետևորդ է եղել. «Հերեթում սկզբներում՝ մինչ Իշխանիկի թագավորությանը՝ բոլորը հերձվածող էին. իսկ Իշխանիկը Գուրգեն իշխանաց-իշխանի քրոջ որդին էր և նրա մայր Դինար թագուհին դարձրեց նրանց ուղղափառ (այսինքն՝ երկաբնակ-քաղկեդոնիկ. Լ. Մ.-Բ.)»:⁴

«Ասորի հայերի» մարշրուտը via armeniaca և նրանց մուտքը արևելյան Վրաստան տարբեր էր նրանից, ինչ մենք նկատում ենք IV դարում ս. Նունեի (Նինոյի) նկատմամբ, որն, ինչպես հայտնի է, անցավ Քարթլի Զավախքով՝ Փարվանա լճի մոտերքով, ուր նա՝ հանդիպելով Մցխեթայի շրջակայքից այն պահին այնտեղ գնացած հովիվների և ձկնորսների հետ՝ զրուցել էր հայերեն լեզվով:

¹ Անանիայի Շիրակայնոյ Համարողի Մատենագրութիւնք, հրատ. Ասատ Արցախաբեանի. Երևան, 1943, էջ 349 (ուր այս տեղանունը սխալմամբ տպված է իբրև «Տուրաժատափ» փոխանակ «Տուրաժատափ»-ի):

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Спб. 1908, стр. 314 и прим. 1 там же, Իվ. Զավախքովի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, II, Թբ. 1914, էջ 308. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, էջ 221:

³ Թ. Ժարդուխու, Ժամանակագրութիւնք, վրացերեն, I, Թբ. 1892, էջ 332=Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, 46:

⁴ Քարթլիս-ցխովրեբա, Աննա թագուհու զրջագիր (վրացերեն), Թբ. 1942, էջ 168 (=Քարթլիս-ցխովրեբա, II, ՍՊԲ. 1854, էջ 97). հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, էջ 203:

լիանու մեկնաբանությամբ ևս՝ „слово иштитрук есть армянское“. „Оно образовалось... со времен поселения армян в Тифлисе; торговавшие здесь армяне, для своих коммерческих поездок по краю, держали мулов и ослов и выгоняли их к этой горе для прокормления. От места, назначенного для выгона ослов и ослиц, образовалось название Иштитрук“.¹

Միաժամանակ հետաքրքրական է և այն, որ ս. Դավթի եկեղեցին դարերի ընթացքում մեծ ժողովրդականություն է եղել վայելելիս Թբիլիսիի հայերի աչքում, այնքան մեծ, որ վրաց պատմագրության վկայությամբ, նրա վերանորոգման գործում հայերը ևս ակտիվ մասնակցություն են ցույց տվել:²

Մի այլ տեղեկություն Դավթի Թբիլիսիում գտնվելու ժամանակաշրջանից վերաբերում է այսպես կոչված «քվա-շվա» ֆար-ձնեց-ին: Ըստ ավանդության, Դավթը հիշյալ սարից երբեմն իջնելիս է եղել քաղաք, հետագա «Տափիթաղ» = «Կալուս-բանի»-ի վայրը, ուր կույսեր են եղել բնակվելիս: Մի օր կույսերից մեկը հղիացել է, հանցանքի մեջ մեղադրել են Դավթին: Զայրացած ամբոխը՝ կամենալով վրեժը հանել Դավթից՝ իջեցրել է նրան սարից կուսանոց. Դավթը՝ մոտենալով հղիացած կույսին և ուղղելով իր դավադանի ծայրը դեպի նրա արգանդը՝ հարցրել է. «Ո՞ւմնից ևս, երեխա»: Եվ ի պատասխան սրա կույսը ծնել է քար: Այս պատճառով կուսանոցի տեղը կոչվել է «քվա-շվա» ֆար ձնեց, իսկ այստեղ կառուցված եկեղեցին՝ «Քվաշվեթի» Բարաժին: Հետագայում այս անունով կոչվել են մի շարք եկեղեցիներ և Թբիլիսիից դուրս, օրինակ Կախեթի Գուրջաանի գյուղում և այլուր:

«Քվաշվա»-ֆարաժնի լեզենդը հարկադրում է մեզ հիշել մի «մանրուք» Դավթի վարքից, ուր նշած է վերջինիս երուսաղեմում լինելը և այնտեղից 3 նվիրական ֆար վերցնելը ու Վրաստան հասցնելը, որոնցից մեկը նույնիսկ մինչև 1917—1921 թ.թ.

¹ П. Иоселиани, Гора св. Давида в Тифлисе, Т. 1853, стр. 3—4. նույնը, Описание древностей города Тифлиса, Т. 1866, стр. 43.

² Լ. Միխայիս-Քեկ, Նյութեր Թբիլիսիի և Սոմխիթի հնությունների պատմության համար (վրացերեն), «Զվենի մեցնիերբա» 1923 թ. № 1, էջ 87—88.

Գրուկ-բանաս. հետախուզումներ—17

անցքերը նրա գերեզմանի հուշարձանի վրա էր դրված:¹ Սա կարևոր ցուցմունք է, որ դարձյալ ստիպում է մեզ առանձնացնել ու մեկուսացնել Դավթին այսպես կոչված «ասորի հայրերից» դիտելու համար նրան միաբնակ-հայկական աշխարհի հետ ունեցած առնչության տեսանկյունով, քանի որ Դավթի անվան հետ կապվող քարի պատմությունը վերջնական հաշվով քարի պաշտամունքի հետ է կապվում, որ առանձնապես տարածված էր Հայաստանում:

Քարը Հայոց եկեղեցու պրակտիկայում, ինչպես հայտնի է, կապված է անշարժ սեղանի գաղափարի հետ, իբրև *conditio sine qua non*-ի, եկեղեցի հիմնադրելու և պատարագ մատուցանելու համար, համաձայն, ավետարանչի ցուցմունքի (Մատթեոս XVI, 18):² Իսկ վրաց (ինչպես և հունաց և ռուսաց) եկեղեցում սրա փոխարեն գործածվում է այսպես կոչված «անտիմինս»-ը (վրացերեն՝ «գափարնա»), որ ներկայացնում է իրենից քառանկյունի օրհնած պատառ կամ ասեղնագործ կտոր, վրան Քրիստոսի թաղումը նկարած, առանց որի նույնիսկ եկեղեցում չի կարելի պատարագել, մինչդեռ սրանով բացօթյա ևս կարելի է պատարագ մատուցանել:

Ի դեպ, հիշենք, որ անշարժ սեղանի գործածել չգործածելու խնդիրը վիճելի էր ոչ միայն հայ և վրաց եկեղեցիների բաժանման պահին՝ VI—VII դ.դ.,³ այլև իվանե և Զաքարե սպասալարների օրով,⁴ երբ կարիք էր զգացվում պատարագ մատուցանելու բանակում՝ բացօթյա կամ վրանում, ուր անշարժ սեղան, իհարկե, չէր կարող լինել:

Բայց և այնպես, շարունակենք Դավթի վարքագրություն անալիզը:

¹ Հմմտ. Ե [пископ] К [ирион]. Повествование о чудедейственном камне Давид-гареджийской пустыни, Тифлис, 1901.

² «Եւ ես քեզ ասեմ, զի դու (Սիմոն-Պետրոս) ես վեմ և ի վերայ այդք վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ և դրունք դժոխոց զնա մի հաղթահարեսցեն»:

³ Դիրք Թղթոց, 126:

⁴ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 138:

⁵ Խնդրի շուրջը մանրամասն տես՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վեմբար, — «Հովիտ» 1916 թ. № 3, Լ. Меликсет-Беков, К вопросу об устройстве алтаря в древней Грузии, — «Христ. Восток», т. IV, 1915, стр. 310—312.

«Քարածնի» ղեկավարից հետո ամբողջը, այնուամենայնիվ, անարգում է Դավթին և ստիպում նրան հեռանալ քաղաքից (Թբիլիսիից)։ Դավիթը անցնում է հայնկույս Կուր գետի ափին գտնվող ֆարանգավը (որի էությունը դարձյալ ֆարի կամ ժայռի հետ է կապված) և մի առժամանակ մնում այնտեղ, որ նրա անունով կոչվում է «Ջոշոս սաղ'դարի», այսինքն ջոջի եկեղեցի, ջոջի ժամ։ Այստեղ ևս հետաքրքիրը այն է, որ «Ջոշո» բառը վրացերեն ոչ մի իմաստ չի տալիս, մինչդեռ հայերեն նա նշանակում է մեծ. հետևապես «Ջոշոս-սաղ'դարի»-ն պիտի նշանակե «Մեծ [գործչի] եկեղեցի»։ Բայց ինչո՞ւ և ո՞ր մեծ գործչի։ Հենց այս հարցի պատասխանն է, որ պիտի բխե այս մեր հետազոտությունից։ Միջանկյալ միմիայն հիշենք, որ այս տեղում հետագայում հիմնվել է հայոց եկեղեցի,¹ վերջերս ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով (այսպես կոչված «Գրիգորի» բաղանիքի վերակից, այժմյան Հավարարում), որի գոյությունը շարունակվում էր մինչև մեր օրերը։

Համենայն ղեկս, զարմանալի է, որ «ասորի հայր» Դավթի Թբիլիսիից հեռանալու հանգամանքները, այսինքն նրան անարգելու և վերավորելու էպիգրադը, կարծես հիշեցնում է Առաքել Սյունեցու հաղորդածը Դավիթ Անհաղթի մասին, որ, իհարկե, հիմքից զուրկ է պիտի լինի։

Բայց և այնպես, թողնելով Թբիլիսին, հայր Դավիթը անցնում է այսպես կոչված «բաղմալերանց» (մրավալմթա) վայրը, ղեկի ժայռոտ անջուր անապատները, ղեկի ֆարաշխարիք։

Այստեղ կեցած ժամանակաշրջանից, որ, ըստ Մ. Սաբինիճի ձեռքի տակ եղած վավերագրի, տևել է մինչ 582 թվականը,² Դավթի վարքը նշում է մի էպիգրադ, երբ վերջինս հանդիպում է մի ոմն «բարբարոսի» հետ։

«Տեսնելով սուրբ [Դավթ]ին, ինչպես նա կանգնած աղոթում էր և կաքավը նստած էր նրա ոտների կողքին, բարբարոսը դիմեց նրան՝ ասելով. «ճվ ես դու», և նա (Դավթը) պատասխանեց հայերեն լեզվով. «Ես մարդ եմ մեղապարտ, ծառա մեր Աստված Հիսուս Քրիստոսի»։³

¹ Ն. Սաբինի, Վրաստանի դրախտը (վրացերեն), Թբ. 1882, էջ 269, ծանոթ. 1.

² Նույն տեղ, էջ 285, ծանոթ. 1.

³ Լ. Մելիսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, I, 98:

Ըստ իս, «ասորի հայերի» շարքերում Դավիթը միակն է, որ խոսում է հայերեն, հետևապես ցուցաբերում է իր, եթե կարելի է այսպես ասել, «ոչ յօրինակ այլոց», հապը հայկական իրականության, հայկական միջավայրի հետ:

Դեռ ավելին: Հենց այս մեջբերումի տեքստում հիշված «բարբարոս» բառը հավանական է գործածված լինի ոչ թե օտարականի կամ ավաղակի իմաստով, այլ «բարբարիանոս» — «բորբորիանոս»-ի (ըստ Կորյունի) կամ «բորբորիտոն»-ի (ըստ Մ. Խոբենացու, I, 15):

«Ասորի հայր» Դավթի վարքը մեզ հասել է, դժբախտաբար, ոչ նախնական ձևով, այլ հետագայում քանիցս վերանայված ու վերածաշակված, տեղ-տեղ համառոտված և տեղ-տեղ ընդարձակված խմբագրության, հարմարվելով այս կամ այն ժամանակ տիրող տեսակետներին, որի հետևանքով Դավթի՝ հայ իրականության հետ ունեցած կապը զգալիորեն աղոտացած է:¹

Սակայն այն, ինչ որ ի վիճակի չէ մեզ հասցնելու վաղաքարական տեքստը կամ ավանդությունը, լրացնում է «բազմալեզրանց» անապատներում պահպանված հայկական էպիգրաֆիկան:²

«Բազմալեզրանց» սրբավայրը մի քանի տարբերակներից է բաղկացած, յուրաքանչյուրն իր հերթին մի քանի վիճակում բեկեղեցուց, որոնց «մայրը» («մայրաքաղաքը») այսպես կոչված ս. Դավիթ Գարեջեցու լավրան, այսինքն մայրավանքն էր համարվում՝ «ձեռնադրող հայրապետի» առաջնորդությամբ, որ, ի միջի այլոց, հիշված է 1216 թ. Դվինում կայացած դատաստանական գերագույն ատյանի կազմի մեջ «մամթավարն Կարշտեուց»-ի ձևով:³

¹ Մանրամասնությունները տես նույն տեղ, էջ 96—98:

² Լ. Մելիքսեթ-Ֆեկ, Գարեջեցի բազմալեզրանց հայերեն էպիգրաֆիկան և բազմալեզվանի՝ վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ուլդուերեն արձանագրությունը (վրացերեն), — Ժողովածու, նվիրված Իվ. Զավախիչվիլուն, Թբ. 1940, էջ 153—175:

³ Լ. Մելիքսեթ-Ֆեկ, Մի վկայություն գերագույն դատակազմության և դատավարության մասին Զաքարյան Հայաստանում (Մի էջ հայ և վրաց իրավունքի պատմությունից) — «ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադ. Տեղեկագիր» 1945 թ. № 3—4, էջ 73—81:

ելի հենց այս մայրավանքումն է, որ մինչ մեր օրերը հասել է ս. Հովհաննիսի պատկերազրությունը, միակը ամբողջ Վրաստանում, Նունիի պատկերի կողքին, հետևյալ լակոնիկ արձանագրությամբ.

«Ծ՛յ Րիփսիմե», այսինքն՝

«Սրբուհի Րիփսիմե»¹

Հայերեն արձանագրություններով առանձնապես հարուստ են ս. Դավթի մայրավանքին կից գտնվող «Ծամեբուլի» կամ «Ուղարնո» և Աղբբջանի սահմանում գտնվող «Բերթուրանի» անապատները, որոնք հիմնական վերանորոգման են ենթարկվել XIII դարում. ուստի և մինչ XIII դարի հիշատակարաններն այստեղ, ինչպես և այլուր, իսպառ ոչնչացրած են:

Սակայն XIII—XVIII դդ. մեզ հասած 20-ի չափ հայերեն արձանագրությունները պատերի սվաղի վրա, տեղիք չեն տալիս ոչ մի կասկածի, որ «բազմալեռանց» անապատների վայրը ս. Դավթի մայրավանքով և Նուխի գերեզմանով հանդերձ դարերի ընթացքում, գուցե հենց սկզբից հետո (VI դ.), հայ ուխտավորների ուխտագնացության ամենանշանավոր կետերից մեկն է եղել:

Ահա և այդ ուխտագնացությունների ժամանակազրույթյունը՝ համաձայն քվակիր արձանագրությունների տվյալների.

1274—«բարի անուն աստուածապսակ սուրբ քահանայք Գարեջայ և ոմն «դմանեցի».

1302—«Սարգիս իրիցոյ որդի Ալփոյ Ալփոյ».

1332—«Նունի Նվանեսի որդի».

1351—«Տէր տէր Ավաք երէց, Յակոբ, Մրվան աւագ երէց Անեցի, Համազասպ երէց».

1352—«Սուջաթ».

» — «Սարգիս Ասլանի որդի և զաւակ [նորա]՝ Ամիր Սայիդ».

« — «Սարգիս արեղայ, Թումմանպէկ».

« — «Յոհան, Գէգէոն, Սարգիս».

« — «Նաթելա».

« — «Սարգիս, Շալուա».

¹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Դարեսլիի բազմալեռանց հայերեն էպիգրաֆիկան, էջ 160.

1352—«Խէրէդին».

1467—«Յովհաննէս երէց Տփլիսցի» (5 արձանագրություն,
որոնցից 2 հայերեն և 3 վրացերեն).

1682—«Տէր Բարսեղ Բագում ուխտաւորօք»:

1746—«Ինա»:

Ուխտավորների մեծ մասը տփլիսեցի, այսինքն թբիլիսեցիներ են, բայց կան և անեցի, դմանեցի, այսինքն դմանիսեցի, և այլ տեղացիներ: «Գարեջայ» հայ քահանաների հիշատակությունն ևս կարևոր է, իբրև զոկումենտ՝ «բազմալեւանց» անապատներում հայադավանության մի բեկորի գոյության, որ հնագույն դարերի մնացորդ պիտի լինի: Իսկ «Սուջնաթը», համաձայն մեր հետազոտության, թբիլիսիի վանքի հիւղեցու հիմնադիր 3 եղբայրներից մեկը (միաթամանակ և կաթողիկէ ս. Գևորգ եկեղեցու հիմնադիր՝ «սլարոն Ումեկի» թողը) պիտի լինի:¹

Առանձնապես արժեքավոր է Սարգիս Ասլանի (Արսլանի || Արսալանի) որդու 1352 թ. չորս-լեզվանի՝ վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ուլղուրերեն՝ հազվագյուտ արձանագրությունը, որը հայերեն մասում կարդացվում է այսպես (գրաբարախառն ուսուկորեն թե՛ բարբառախառն զրարար).

«+ Ծառէս և անարժանս Սարգիս Ասլանի (վրացերենում՝ Արասլան, պարսկերենում՝ Արսալան, ուլղուրերենում՝ Արսլան) որդիս էկաք ի սուրբ Դավթի գէրէզմանն ի աղաւթս, վասն զտուն (sic) իմ և զավակ իմ Ամիր Սայիդ (նույնպես է և մնացած 3 արձանագրություններում), վասն ցմեղաց (sic) փրկութեան մեզ և ննջեցելոց մերոց. ով որ կարդէս, մեղաց (sic) թողութիւն հարամայէք, որ աստուած թողութիւն արժանի հրամայէ ըզձէր մէղքն. գրէցավ գիրս ի մայիս ամիսն ի թվին պա (= 1352)»:

¹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Թբիլիսիի վանքի հիմնադրության հարցի շուրջը (վրացերեն),—«Թբիլիսիի պետ. համալսարանի Տեղեկագիր», IV, 1924, էջ 82—91.

² Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Գարեջի բազմալեւանց հայերեն էպիգրաֆիկան և այլն, էջ 161—165. հմմտ. Л. Меликсет-Бек, Гаресджийская тетраллингва эпохи монголов в цикле полиглотических надписей Ю. Кавказа, — Краткие Сообщения Института истории материальной культуры имени Н. Я. Марра*, выпуск 15, Москва 1945—1946.

Ամենայն կասկածից դուրս է, որ այստեղ հիշված Սարգիս՝ Ասլանի որդին և նրա զավակ Ամիր-Սայիդը XIV դ. առաջին կիսի «մեծատուն» տոհմի ներկայացուցիչներ են, որոնք հեռավոր տեղից եկել են «բազմալերանց» անապատները՝ սուրբ Դավթի գերեզմանին՝ երկրպագելու համար, որ և անմահացրել են չորս-լեզվանի հիշատակարանով:

Համեմատաբար ավելի հետաքրքիր է նույն ժամանակվա մի այլ, թեև մասամբ եղծված հայերեն արձանագրություն, ուր ոմն Սարգիս, Հալուայ (գուցե Շալուա), Հովան[ես] և այլն հիշվում են իբրև այցելուներ «անյախթ փիլիսոփայիս գէրեզմանիս», որ, իհարկե, չի կարելի որակավորել այլ կերպ, եթե ոչ իբրև արտահայտություն այն համոզման, որ «բազմալերանց» անապատների «մայրաքաղաք» ս. Դավթի մայրավանքում թաղված «ասորի հայր» համարված ս. Դավիթը նույն հայ «անհաղթ փիլիսոփան» է կամ, ավելի ճիշտն ասած, Դավթ իմաստասերներից մեկն ու մեկը:

Եվ որ հայ ուխտավորների և այցելուների լայն չափով ուխտագնացությունը դեպի հայր Դավթի կամ «անհաղթ փիլիսոփայի» գերեզմանը դարերի ընթացքում՝ մինչև նույնիսկ XIX դ., իբրև ապացույց ս. Դավթի պաշտամունքի լայն ժողովրդականությունը հայոց մեջ, մի տեսակ ահ ու սարսափ էր առաջ բերում օրթոդոքս հոգևորականության շրջաններում և խնդիր դնում զրա առաջն առնելու և արգելելու, երևում է մի ղոկումենտից՝ հանուն Դավթ-Գարեջայի անապատի վանահայր Անտոն վարդապետի, 1831 թ. 10 հունիսի № 945 թվահամարով, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք (գրված է 2 սյուն՝ ուղեբերն և վրացերեն) հետևյալը.

„Указ Е. И. В. Самодержца Всероссийского из Грузино-Имеретинской Святейшего Правительствующего Синода Конторы Члену ее, Настоятелю Давид-Гареджийской пустыни Архимандриту Антонию... Приказали: предписать (и предписывается) Вашему Высокопреподобию сим указом объявить братии вверенной вам Давид-Гареджийской пустыни с подписками, дабы они ни в каком случае армян-

ских священников не допускали в православные храмы свои для отправления молебствия“, և այլն:¹

Այստեղ, իհարկե, կարիք չկա կանգ առնելու այնպիսի մանրուքի վրա, ինչպիսին է քարանձաղներից մեկում գտնվող վիշապի հիշատակությունը, որ ս. Դավիթի վարքում կոչվում է «մեծ և հասվոր, որ ունի աչքեր արյան գույնի և պոզեր ճակատին» և այլն և որ տանում է մեզ դեպի վիշապների և ֆարի պաշտամունքի աշխարհը, մինչդեռ «ասորի» կոչված մնացած հայրերի նկատմամբ նման բանի մենք չենք հանդիպում:

Այժմ անցնենք իմաստասիրական-փրկիսոփայական բնագավառից փոխառնված տերմինների և հասկացողությունների մեկնաբանությունը:

Նախ՝ կանգ առնենք «Գարեջա» կամ, ավելի ուղիղ, «Գարեջա» (այստեղից Ստ. Օրբելյանի «Գարշտէք»—«Գարշտէուց») բառի ստուգաբանություն և մեկնաբանություն վրա:

Ոմանք, ինչպես, օրինակ, Մ. Սաքիմին, այս բառը մեկնաբանում էին իբրև «գարե սջա» դրսում լինել, անապատում ապրել, աշխարհից հեռանալ, մեկուսանալ իմաստով:² Սակայն այսպիսի մեկնությունը մեզ խորթ է թվում, քանի որ Դավիթը «ոչ յօրինակ այլոց», այսինքն «ասորի» մնացած հայրերի, երբեք չի կոչվում հետևյալ բառապաշարի և ոչ մեկով, ինչպիսիք են՝ գանդեգիրլի նգնավար, դաղ՝ ուղեբուլի միանձն, մեռզարնոն Թնապատական, մարտոմդ՝ ոփելի (այստեղից է «Մարտդ՝ ոփի») միայնակյաց, մեմվետե սյունական, փիշվոսանի խոտանարակ և այլն: Մեր կարծիքով, «գարե սջա»-ն փրկիսոփայական տերմին է, որ նշանակում է «արտափն մտածություն», «դրսի մտածություն», «արտափն իմաստություն», ինչպես հայերենում՝ «արտափն գրեանք», «գիրք արտափն իմաստասիրաց»:

Փրկիսոփայություն հետ առնչություն տեսանկյունով պետի, անկասկած, գիտվի նաև Դավիթ Գարեջեցու աշակերտներ ճանաչված Դոդոյի (այստեղից է վիմափոր անապատներից մեկի անունը «Դոդո Բքիսա») և Ղուկիառնսի—Լուկիանի անունները:

¹ Վրաստանի Կենտրոնական Պատմական Արխիվի Փոնդ № 361, գործ № 2, էջ 15:

² Ն. Սաքիմին, Վրաստանի գրախոս (վրացերեն), էջ 265, ծանոթ.:

երկու ղեպքում էլ, մեր կարծիքով, գործ ունենք արիստոտելականությունից հետ կապված հասկացողությունների պերսոնալ-փիկացիայի հետ: Մեկը՝ «գողոս»→«գողոս քթիս» նույն «եղջերուաքաղ»-ն է («այծեղջիւր»), χίμαρα, chimara, τραγέλαφος կամ hircocervus: Մյուսը՝ λύκειον-ը (հմտ. էլիասի՝ «Արիստոտելականին կոչին Լիկիեացիք ճեմականք»), որ իր հերթին περιπατητικός-ի ճեմականի (ճեմել) գաղափարն է արտացոլում:

Դավիթ Գարեջեցու ոչ թե լոկ անապատական, այլ փրկատիպ լինելը պատկերացնում է XVIII դ. առաջին կիսի վրաց նշանավոր գործիչ Անտոն I կաթողիկոսը, որ իր «Չափաբերականք»-ի (ծղորելիստղվաորա) մեջ դիմում է Դավթին հետևյալ բառերով.

«Իթեգրիտելե ուղարնոթա մամաո... բրձենո».¹

այսինքն՝

«Նախագուշակի՛ր անապատների հայր, ... իմաստունդ», որտեղ «իթեգրիտելե» բառը հունարենից է՝ δεισιπαιδός, δεισιπείαια (iatidicus) աստծուց խոսող, նախագուշակող:

Դավիթ Գարեջեցու վարքից մենք տեղեկանում ենք, ի միջի այլոց, և նրա մասին, որ նա ունեցել է իր ուսմունքը կամ վարդապետությունը պարունակող մի գիրք («ծիգնի սծավլիսա» գիրք ուսմունքի Livre de doctrine), որից մի փոքրիկ պատառիկ մտել է վարքագրական տեքստի մեջ և ցուցաբերում է Արիստոտելյան փրկատիպություն և, մասնավորապես, նրա «Ծիղիկա»-յի ազդեցությունը:

Ահա և Դավիթ Գարեջեցու փրկատիպական հայացքները կամ credo-ն ըստ այդ պատառիկի.

«Աշխարհիս բոլոր նյութերը փոփոխական են և անցողական. ամեն ինչ ժամանակի ընթացքում ծնվում է և՛ հասունանալով իր էությունից՝ ժամանակի ընթացքում ևս ապականվում է, իբրև անկայուն և հոսական, և միայն հողին է անվախճան ստեղծված աստծու կողմից միշտ և հանապազ»:²

Ի վերջո, Դավիթ Գարեջեցու արիստոտելականությունից հետ առնչություն մասին լսենք Ի. Փանցխավայի դիտողությունը.

¹ Անտոն կաթողիկոսի Չափաբերականք (վրացերեն), Թբ. 18, էջ 175:

² Վրաստանի դրախտը, էջ 271—272: Հմտ. նկատումն Արիստոտելի («Արարատ», 1902, էջ 968—973):

„Давид Гареджели является одним из первых в Грузии, применившим аристотелевскую философию в той идеологической борьбе, которая происходила между различными толкователями христианства, с одной стороны, и между христианством и язычеством (маздеизмом), с другой. В ходе борьбы ясно обозначалась настойчивая необходимость применения философской аргументации...

„Давид Гареджели, используя некоторые положения аристотелизма, расходится с ним в таком существенном вопросе, как вечность материального мира. В то же время основным положением мировоззрения Гареджели остается признание первенства божественного начала. Тем самым он от аристотелевских концепций переходит к теолого-метафизическим взглядам отцов церкви“.¹

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. V—VII դդ. ընթացքում Հայաստանում կամ հայոց մեջ եղել են մի քանի իմաստասեր-քերթող-մեկնիչներ, որ Դավիթ անունն են կրել, նույնիսկ «Անհաղթ» հորջորջվումով: Սրանցից առնվազն երկուսը անուն են հանել VI դարում, որոնց կից ոմանք սովորի մեջ են մնացել:

2. Այս իսկ VI դարում Ասորիքից արևելյան Վրաստան (Քարթլ-Կախեթ) են գալիս այսպես կոչված «ասորի» հայրերը՝ թվով մոտ 13 կամ 17, գուցե և ավելի կամ պակաս, որոնց մեջ լինում է մեկը Դավիթ անունով, հետագայում Դավիթ Գարեջնելի, այսինքն Գարեջնցի, հորջորջյալը, որ մեկուսացած դիրք ունի բռնած մնացած հայրերի նկատմամբ, իբրև հայկալամ-միաբնակ (մոնոֆիզիտ) կամ հակաքաղկեդոնիկ միջավայրից եկած կամ նման իրականությանը մոտ կանգնած ու բացարձակապես այդ իրականությունը արտացոլող դեմք:

3. Այդ դեմքը, ասել է Դավիթ Գարեջնցին, միակն է այն

¹ Иоанн Петрици. Рассмотрение Платоновской философии и Прокла Диадоха. Перевод с грузинского и исследование И. Д. Паницхава, изд. Института философии Академии Наук СССР, Тбилиси, 1942, стр. 25—26.

ժամանակվա Վրաստանում, որ առնչություն ունի իմաստասիրական-փիլիսոփայական մտքի հետ, իբրև արիստոտելյան ուսմունքին («Փիլղիկա»-ին) քաջ ծանոթ և արիստոտելականության ատրիբուտներով օժտված գործիչ:

4. Հավանական է, որ հենց այս անձնավորությունը ծագումով ոչ «ասորի» և ոչ էլ վրացի, այլ հայ կամ եբբեթցի—աղվանցի («Հեբր-տանեցի») լինել և Հայաստանում կեցած միջոցին՝ 520—545 թթ.՝ մասնակից լինել իմաստասիրական-փիլիսոփայական գրականական աշխատանքներին, ապա անցնել արևելյան Վրաստան՝ նախ Գարթլի, ապա Հերեթ՝ «բաղձալեւանց» անապատների վայրը, ուր և մնացել է ցմահ (ըստ Սարինինի՝ մինչ 582 թ.):

5. Հետագայում այս Դավթին նույնացրել են հայ իմաստասիրական-փիլիսոփայական կամ քերթողական-մեկնաբանական մտքի սպասավոր Դավթներեց մեկն ու մեկի հետ, որ և իր արտահայտությունն է գտել հայ ուխտավորների և անվանի մարդկանց վերաբերմունքի մեջ դեպի Ս. Դավիթ Գարեջեցու գերեզմանը և կից վիմափոր անապատները, վերջինիս պաշտամունքով, որտեղ XIV դ. հայերեն արձանագրություններից մեկում հիշվում է «անյաղթ փիլիսոփայի գերեզմանը»:

6. Հենց այս իրողությունն է, ըստ երևույթին, հիմք ծառայել XV դ. ականավոր հայ իմաստասեր և բանաստեղծ Առաքել Սյունեցուն, որ գուցե շփոթել է իրար հետ Դավիթ «Անհաղթի» և Դավիթ Գարեջեցու անձնավորությունների շուրջը պտտող բանավոր ավանդություններն ու զրույցները, ի միջի այլոց, Դավիթ Գարեջեցուն Թրիլիսիում անարգանքի ենթարկելու ու վերավորելու դեպքը վերագրելով Դավիթ «Անհաղթին» և, որ գլխավորն է, երկու անձնավորությունից մեկը դուրս բերելով:

7. Այսպիսով, հետևապես, Առաքել Սյունեցու ցուցմունքը Դավիթ «Անհաղթի»՝ Վրաստանում ապաստանելու և այնտեղ ցմահ մնալու մասին ոչ թե նրա (Առաքելի) ֆանտազիայի արդյունք է, այլ արգասիք կամ ծնունդ ժողովրդի մեջ տարածված և արժատացած որոշ համոզմունքի կամ տեսակետի, որ, իհարկե, հաշվի առնելու է և որի կողքով սկի չի կարելի անցնել Դավիթ «Անհաղթի» նկատմամբ ստեղծված ավանդությունների և զրույցների մեկնաբանության ժամանակ:

75

գԱԱ Հիմնարար գիտ. գրադ.

FL0023474

ფიზიკ. მ. მ.

ЦЕНА

11
5740

253

0.000

535